

СОФІЯ РУСОВА ПРО РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ- НАРОДОВОЛЬЦІВ

У статті на матеріалах мемуарів С. Русової розглянуто ставлення видатної діячки українського національно-визвольного руху до народовольців і, зокрема, М. Ланганса, якому вона присвятила окремі спогади.

Ключові слова: С. Русова, М. Ланганс, народники, народовольці, мемуари.

Народницькі симпатії нашої відомої землячки, активної учасниці національно-визвольного руху С. Русової, здається, ще не стали об'єктом наукового дослідження. Між тим, вони залишили помітний слід у її мемуарній спадщині¹. Подружжя Русових були зазначені в списку співробітників журналу «Былое», який був легалізований у Російській імперії у 1906 р. Його редактори – В. Яковлев-Богучарський, П. Щоголев та В. Бурцев² – велику увагу звертали на публікацію різнопланових матеріалів про народників і особливо народовольців, які в умовах революційного піднесення перебували в зоні своєї слави, як правило, посмертної. Про це свідчить покажчик «Хронологічний розпис», складений сучасним дослідником³. Такий «крамольний», з точки зору царату, журнал був заборонений уже в жовтні 1907 р. Три публікації С. Русової у даному виданні⁴ являють собою дві рецензії на праці М. Драгоманова й О. Єфименко, одна – спогади про М. Ланганса⁵.

Наукове значення останніх далеко виходить за рамки біографічної інформації про народовольця, хоча й остання відіграє неабияку роль у контексті з'ясування життєпису видатних діячів революційного народництва за доби його найвищого піднесення. При зіставленні тексту спогадів із мемуарами, документами особового походження родини Русових та їхнього найближчого оточення вимальовується не лише ставлення С. Русової до народників та народовольців, але окреслюються й контури її безпосередньої участі у цьому рухові.

З усіх напрямків революційного боротьби, яку провадили на теренах Російської імперії землевольці, С. Русовій, ймовірно, найбільше імпонували революційна пропаганда й агітація в умовах зближення з народом/селянством на базі спільного осілого й тривалого проживання в сільській місцевості. Навряд, щоб вона випадково обрала для реалізації своїх планів Чернігівщину. Тут уже існувала традиція і «ходіння в народ» і, певною мірою, її осілий варіант чи продовження руху. «В справі пропаганди, за даними гр. Палена» (тодішній міністр юстиції), на процесі 193-х (жовтень 1877 р. – січень 1878 р.) були підсудними «чернігівці» – Божко-Божинський, С. і В. Жебуньови, С. А. Суботіна, Трезвинський, Франжолі, Кац, Макаревич⁶. Про невідалі наслідки першої масованої спроби просування «соціалістичної» пропаганди в народ С. Русова та її найближче оточення добре знали, бо, зрештою, поруч з ними невідомі опинилися безпосередні учасники «Великого процесу». Справедливості ради, треба наголосити, що революціонери після першої невдачі змінили тільки тактику, але не відмовилися від кінцевої мети. Задля її досягнення вони йшли на жертви, прагнули якомога досконаліше оволодіти фахом, придатним для поселення в селі та робітничих окраїнах. Так, В. Фігнер на судовому засіданні заявила: «Я чотири роки вчилася медицини, і вже звикла до думки, що буду діяти серед селян»⁷.

С. Русова належала до тих соціально активних і по-справжньому цілеспрямованих натур, котрі не могли терпляче очікувати слушної нагоди для втілення своїх планів. Коли було ліквідоване Статистичне бюро у Чернігові і перед О. Русовим постала нагальна проблема пошуку роботи, дружина наполягла на придбанні невеликого земельного наділу поблизу станції Доч Роменсько-Лідавської залізниці. Менше всього вона керувалася меркантильними міркуваннями, бо старший брат С. Русової Олександр Ліндфорс пропонував подружжю виділити частину землі із спадкового маєтку в с. Олешня Городнянського повіту (тепер Ріпкинського району). Молода жінка навела три причини, які змусили її відмовитися від щедрої і вигідної пропозиції. Вони чітко характеризують її наміри й світосприймання цієї доби: «Це не відповідало моїм мріям – в Алешні при найкращих взаємних відносинах селяни на мене дивились все ж таки як на «пані», а саме це слово було вже для мене огидним». По-друге, С. Русову приваблювало на хуторі сусідство з тодішніми поступовими діячами, які мешкали в Борзенському повіті, а також «вабило ще й те, що там було вже виразно українське населення»⁸. Отже, як бачимо, відбулася контамінація різних ідеологем: українського національно-визвольного руху, ліберально-демократичного народництва і революційних постулатів. На рівні сприйняття тогочасної освіченої особистості вони збігалися у своїх основних інтенціях – визнання нагальної потреби боротьби проти самодержавного режиму.

В ідейному плані С. Русова не відчувала жодного душевного дискомфорту від свого рішення поселитися з чоловіком (дворічного сина все ж таки залишили у дядька в Олешні, бо житло ще тільки будувалося) і однодумцями на хуторі, який скоро дістав назву «Робінзон». Труднощі носили суто побутовий характер. «Я вся віддавалася новому життю, – згадувала С. Русова, – сама варила, прала, корову доїла – ох, як тяжко було вставати в 5-ій годині і поратись коло тої красуні-корови...»⁹. Цей спосіб господарювання викликав у кращому випадку подив у селян з навколишніх сіл, доброзичливі усмішки тих поступових земських сусідів, дружбою з якими Русови дорожили. «Хоча хутір Русових був близько 20 верст від мене, – зазначив у своїх мемуарах І. Петрункевич, – але я не раз їздив до них верхи і спостерігав життя людей найкращих, самих правдивих, які нікого не обдурювали, вірили у корисність своєї жертви, – і кожного разу відїжджав від них в глибоких роздумах, бо не міг усвідомити смислу цієї жертви, непотрібної бутафорії, неприродності становища людей, які сприймали ілюзію як реальне життя»¹⁰. Позиція Русових, у послідовному дотриманні якої вирішальна роль належала дружині, піддавалася критиці й з боку радикально налаштованого крила народників, яке все далі відходило від «мирної» пропаганди і все частіше віддавало перевагу екстремістським діям. У свою чергу, як свідчив Л. Жебуньов, О. Русов «ніколи не був революціонером, і в той же час вкрай неспівчутливо ставився до «радикалів» сучасних не в силу принципової ворожості до течії, а тому, що вважав цей рух легковажним і позбавленим ґрунту»¹¹. Складнішим було ставлення дружини до тодішніх революціонерів та їхніх ідеалів.

У контексті аналізу зміни цього дискурсу значний інтерес викликають спогади С. Русової про М. Ланганса. Цікаво, що на хуторі, крім нього, жили і працювали на землі, пліч-о-пліч з селянами, ще два народники: Микола Прохорович Макавеев (С. Русова йменувала його – Маковієв) та вже згадуваний Леонід Миколайович Жебуньов. Обом їм чимало місця відведено у мемуарах¹², але у біографічному нарисі прізвище Л. Жебуньова не згадується взагалі, а особа М. Маковієва зображена як виразний контраст до постаті М. Ланганса. Хоча цих двох останніх багато що об'єднувало: обидва походили з Півдня України, дружили ще з гімназичних років, були притягнуті до відповідальності «за пропаганду», виправдані на процесі 193-х, але, само собою зрозуміло, не залишилися поза нав'язливою увагою жандармів. Першим поселився у Русових на хуторі М. Маковієв. Він повністю віддався своїм новим обов'язкам, і в цьому сенсі був щирим однодумцем і помічником господині. Відчувається, що він цілком поділяв її захоплення від заснування «народницької колонії» на безіменному хуторі: «То був час народницьких поселень: так палко вірилось, що тільки у спільному житті з селянами, житті, сповненому такої ж чорної

праці, таких же злигоднів, як і їхнє, лежить секрет довірливих взаємних стосунків, можливість зближення, пропаганди...»¹³. Саме він і запропонував М. Лангансу приїхати на хутір. Навряд чи останньому ця ідея так уже припала до смаку, але він не мав вибору, бо потерпав від тяжкої хвороби – туберкульозу. Очевидно, що саме ця прикра обставина дозволила «умовити його Perezимувати у нас»¹⁴.

Хто такий Ланганс, і чому перебування на хуторі, в оточенні щирих і добрих друзів і однодумців, виявилось для нього мукою? Інтернет-ресурси інформують, що Мартин Вільгельм Ланганс (10 жовтня 1852 р. – 11 вересня 1883 р.) – член виконавчого комітету «Народної волі», німець за національністю, син пруського підданого, російський революціонер за покликанням, по закінченні Херсонської гімназії поступив до Санкт-Петербурзького технологічного інституту, через хворобу й нестачу коштів не зміг вчитися далі, повернувся на Південь України, де прилучився до народницького руху. Спільно з Л. Дическулом та М. Макавєєвим брав участь у пропагандистських акціях та поселеннях у Таврійській, Херсонській, Катеринославській губерніях. У 1874 р. його заарештували. На процесі 193-х своєї провини не визнав, був виправданий, але опинився під наглядом поліції¹⁵.

Спосіб життя і заняття мешканців хутора його не приваблювали, хоча він сумлінно виконував покладені на нього обов'язки. С. Русова спостерігала також його замишування природою, прагнення допомогти місцевим селянам у якихось конкретних справах. Проте надії на можливість їхнього навернення у революційну віру він не поділяв, відмовився він також від «опрощення» як методу зближення із селянами: читав серйозну літературу, дискутував із своїми товаришами на актуальні теми, а над усе переймався долею і діями своїх товаришів, що перейшли на нелегальне становище у великих містах, які на той час були центрами радикально налаштованої молоді. І тут спостерігаємо дуже цікавий феномен: С. Русова у своїх мемуарах із дружньою щирістю, але й помітною іронією (з рамок якої не виключала й себе), описувала життя на хуторі М. Маковієва та Л. Жебуньова, проте її тон різко змінювався, коли писала про М. Ланганса. Вона правильно визначає сутність людей, подібних до свого гостя: «він був революціонер-фанатик, послідовник раз сприйнятої ідеї до кінця»¹⁶. У пізніших споминах: «Це вже був революціонер чистої води, що не визнавав ніяких об'єднань чи угод з урядом»¹⁷. У мемуаристки виразно проявляються риси прямо таки побожного ставлення до цієї постаті. Що спричинило такий підхід? Трагічна доля М. Ланганса (він помер, не доживши до 30 років у найстрашнішій тюрмі Російської імперії – Алексєвському рavelіні, пієтет до членів «Народної волі», дуже характерний для людей її кола і взагалі громадськості, яка в цілому співчувала героїчній, хоча й безперспективній боротьбі народовольців. Так, О. Кістяківський хоча й засудив індивідуальний терор як засіб протистояння владі, але з відчутною симпатією писав у щоденнику про знаменитих «первомартовцев», особливо свого земляка М. Кибальчича¹⁸.

В умовах революції 1905 – 1907 рр. і мертві, і вцілілі бойовики втішалися неабиякою популярністю і славою не тільки в революційних колах, але й у середовищі ліберально-демократичної інтелігенції. Безумовно, С. Русова захоплювалася М. Лангансом як особистістю героїчного плану, яка заради високої мети пожертвувала особистим щастям, зрештою й життям. «Справа батьківщини, її свобода, складала ціль його життя, товариші замінювали йому сім'ю, він любив їх самовідданою своєю голубино-чистою душею»¹⁹. Сама вона теж входила до їхнього числа і доказувала право на дружбу далеко не стандартними вчинками.

Як і слід було очікувати, М. Ланганс недовго всидів на хуторі, де, як писав Л. Жебуньов, «не було й сліду якої б то не було «шкідливої пропаганди», а було тільки найщиріше бажання «злитися з народом»²⁰; дізнавшись про арешт товаришів у Києві, він негайно вирушив туди і через деякий час був затриманий поліцією²¹. І тут С. Русова наважилася на неординарний вчинок: вона поїхала до міста, добилася дозволу на побачення з заарештованим, але їй повідомили, що в'язня вже етапували. Вона наздогнала його аж у Мценську (це в Орловській губернії). Мотивація було простою і водночас показовою: «герої гинуть, а ми, мізерні люде, поки ми на

ногах, ми мусимо помагати їм»²². Далі у мемуарах чеської доби йде докладний опис побачення у пересильній тюрмі. По його закінченні жінка відчула справжній біль: «зараз Ланганс повернеться в свою камеру, за ґрати, а я вийду на вільний світ Божий, а хіба ж я не поділяю його думки, його змагання? Тяжка хвилина. Ось знову тепла ясна ніч навкруги білих високих мурів, і не хочеться від них одійти, гірко покинути тих, що там мовчки визирають з-за ґрат»²³. Тут бачимо пряме визнання того, що С. Русова не просто поділяла переконання народовольців, але й певною мірою була готова розділити їхню долю. У спогадах для журналу «Былое» вона уникає говорити про себе, більше уваги приділяє в'язню, зауваживши, що попри очевидні фізичні страждання, спричинені загостренням хвороби, настрої у нього був добрий: він сподівався, що його як іноземного підданого вишлють за кордон²⁴. Так зрештою і сталося: якийсь час революціонер мешкав у родичів у Кенігсберзі, але витримав там недовго і знову нелегально повернувся в Росію. Як і у випадку з поселенням на хуторі поблизу станції Доч, головну роль у виборі палкого революціонера відіграв стан його здоров'я: «Як тільки йому стало краще, – зазначила С. Русова²⁵, – відразу подався до Санкт-Петербурга».

У цілому спомини засвідчили, що С. Русова була добре обізнана й з подальшими подіями життя героя свого біографічного нарису. Так, вона вказала, що М. Ланганс брав участь у підготовці замаху на імператора Олександра II у Зимовому палаці, який здійснив 5 лютого 1880 р. С. Халтурін²⁶. Як відомо, цей теракт не досяг мети, тоді керівництвом «Народної волі» вирішено було робити підкоп на вулиці Малій Садовій. До цієї акції теж був причетний М. Ланганс. Річ у тім, що організація подібних замахів – справа рук багатьох людей, цілої команди. Цей варіант теж не спрацював... Обставини вдалого замаху на імператора добре відомі, як і історія справжнього полювання на революціонерів, яка розпочалася в столиці після 1 березня 1881 р. Рятуючись від переслідувань, М. Ланганс разом із А. Якимовою під виглядом купців-богомольців перебралися до Києва²⁷. Якийсь час вони переховувалися в помешканні Русових²⁸. Заарештували М. Ланганса 21 квітня 1881 р. у Києві²⁹, судили на процесі 20-и, який проходив з 9 по 16 лютого 1882 р. у Санкт-Петербурзі. Головував на «особом присутствии правительствующего Сената» сенатор Дрейер. Обвинувачення підтримували прокурори Муравйов і Островський. Захищали підсудних видатні адвокати – Кедрин, Спасович, Герард. З 20-и в'язнів тільки один виявився зрадником і погодився співпрацювати із слідством, тобто видавати своїх товаришів³⁰. Зайве говорити, що М. Ланганс тримався мужньо і не піддався на провокації та залякування царської Феміди. Його разом із 10 іншими підсудними засудили до смертної кари, яка була замінена на довічне ув'язнення. Відбувати його довелося у найжахливішій в'язниці Російської імперії – секретній тюрмі – Алексеевському равеліні. В'язень камери № 8 М. Ланганс помер 11 вересня 1883 р. від бугруватої легеневої чахотки³¹.

Спогади С. Русової про цю непересічну постать можна трактувати не тільки як реалізацію щирого бажання поділитися враженнями від спілкування із одним із плеяди народовольців, а й як незаперечне свідчення того, що мемуаристка свого часу була ідейно і організаційно близькою до них.

1. Русова С. Мемуари. Щоденники. – К., 2004. – 544 с.
2. Лурье Ф. М. Хранители прошлого: Журнал «Былое»: история, редакторы, издатели. – Ленинград, 1990. – С. 5. – (Голоса революции).
3. Там само. – С. 170–226.
4. Там само. – С. 175, 182, 186.
5. Русова С. Ф. Мартын Ланганс // Былое. – 1906. – № 5. – С. 278–283.
6. М. К. З народницької пропаганди на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1: Праці історично-краєзнавчої секції. – С. 138.
7. Речь В. Н. Фигнер, произнесенная ею в Петербургском военно-окружном суде 27 января 1884 г. // Былое. – 1906. – № 5. – С. 5.

8. Русова С. Мемуари. Щоденники. – С. 66.
9. Там само. – С. 68.
10. Петрункевич І. На Чернігівщині (Уривки із спогадів громадського діяча ХІХ – початку ХХ ст.) / Упоряд.: Шевченко В. М. та ін. – Чернігів, 2009. – С. 177.
11. Жебунев Л. Памяти А. А. Русова // Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 21.
12. Русова С. Мемуари. Щоденники. – С. 70–71, 73–75.
13. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 278.
14. Там само. – С. 279.
15. М. Ланганс // Сайт Астраханской областной немецкой национально-культурной автономии «Единство» // http://www.rdinfo.ru/site.php?mode=change_page&site_id=223&own_menu_id=30505&curent_page=23.
16. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 280.
17. Русова С. Мемуари. Щоденники. – С. 77.
18. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885): У двох т. / Упоряд. В. С. Шандра (ст. упоряд.) та ін. – К., 1995. – Т. 2: 1880 – 1885. – С. 339.
19. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 282.
20. Жебунев Л. Указ. соч. – С. 20.
21. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 280.
22. Русова С. Мемуари. Щоденники. – С. 78.
23. Там само. – С. 78–79.
24. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 281.
25. Там само.
26. Волковинський В. М., Ніконова І. В. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) – К., 2006. – С. 116.
27. Русова С. Ф. Мартын Ланганс. – С. 282.
28. Русова С. Мемуари. Щоденники. – С. 81.
29. Сайт «Хронос» http://www.hrono.ru/biograf/bio_1/langans.html
30. Седов М. Г. Героический период революционного народничества (Из истории политической борьбы). – М., 1966. – С. 311, 313.
31. Щеголев П. Алексеевский рavelин: Книга о падении и величии человека / Сост., автор послесловия и коммент. Е. Ф. Федотова. – М., 1989. – С. 321. – (Историко-литературный архив).

В статъе на материалах мемуаров С. Русовой рассматривается отношение выдающейся деятельницы украинского национально-освободительного движения к народолюбцам и, в частности, к М. Лангансу, которому она посвятила отдельные воспоминания.

The article, based on the memoir materials by the eminent figure of the Ukrainian national-liberating movement S. Rusova, examines her attitude to the Russian revolutionaries XIX century, named narodovol'hzy, and, specifically, to M. Langans, whom she devoted separate recollections.